

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی

M.A پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

گرایش فلسفه و حکمت اسلامی

عنوان:

کثرت گرایی دینی از دیدگاه جان هیک و علامه طباطبایی(ره)

استاد راهنما:

دکتر محمد کاظم رضازاده جودی

استاد مشاور:

دکتر مهدی نجفی افرا

پژوهشگر :

طیبه سنچولی نژاد

تابستان ۹۰

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب طیبه سنجولی نژاد دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۸۷۰۰۰۴۴۹۰۰ در رشته فلسفه و حکمت اسلامی که در تاریخ ۱۳۹۰/۴/۲۷ از پایان نامه خود تحت عنوان: کثرت گرایی دینی از دیدگاه جان هیک و علامه طباطبائی (ره) کسب نمره ۱۷ و درجه بسیار خوب دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

۱. این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.
۲. این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
۳. چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.
۴. چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچ گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی: طیبه سنجولی نژاد

تاریخ و امضاء: ۹۰/۴/۲۷

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۳۹۰/۴/۲۷

دانشجوی کارشناسی ارشد خانم طیبه سنچولی نژاد از پایان نامه خود
دفاع نموده و با نمره ۱۷ بحروف **خوبه** و با درجه **بسیار خوب** مورد
تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

تقدیم به :

آستان مقدس حضرت ختمی مرتبت محمد مصطفی (ص) و
اهل بیت شریفش

پدر و مادر عزیزم که عمر گرانقدرشان را در راه تعلیم و
تربیتم گذاشتند

و همسر دلسوزم که صمیمانه یاریم نمود

و گل های زندگی ام

علی و محمد مهدی

باسپاس و تشکر فراوان :

از زحمات استاد گرامی جناب آقای دکتر محمد کاظم رضازاده جودی که با راهنمایی های مشفقانه خود مرا در نگارش این پایان نامه یاری نمودند.

و با کمال تشکر از جناب آقای دکتر مهدی نجفی افرا و کلیه اساتید گرانقدر گروه فلسفه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز. و کلیه عزیزانی که مرا یاری نمودند.

امید است این نوشتار مرضی درگاه حضرت حق واقع شود.

ان شاءالله

تا چه قبول افتد

فهرست مطالب	صفحه
چکیده	۱
فصل اول : کلیات	۲
بیان مسئله	۳
هدف های تحقیق	۴
اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب آن	۴
سوالات تحقیق	۵
روش تحقیق	۵
فصل دوم : کثرت گرایی دینی از دیدگاه جان هیک	۶
بخش اول : مقدمه ای بر نظریه جهانی شدن	۷
نظریه های جهانی شدن	۷
هویت دینی و شانس تولد	۸
بخش دوم : زندگی ، آثار و اندیشه های جان هیک	۱۰
زندگی نامه جان هاروود هیک	۱۰
تعریف و توضیح اصطلاحات و مفاهیم مرتبط با پلورالیسم دینی ،	۱۸
تعریف دین	۱۸
دین از دیدگاه قرآن	۲۱
مفهوم دین از نظر جان هیک	۲۴
توصیف و تفسیر دین	۲۵
تجربه دینی و پیدایش ادیان	۲۶
ارزیابی دیدگاه هیک درباره ادیان	۲۷
معیارهای شناخت بانیان ادیان	۲۸
دیدگاه هیک درباره منشاء دین	۲۹

.....	پلوراليسم دينى	۳۱
.....	تعريف پلوراليسم	۳۱
.....	پلوراليسم فلسفى	۳۲
.....	پلوراليسم مادى	۳۲
.....	پلوراليسم معنوى	۳۳
.....	پلوراليسم جديد	۳۳
.....	پلوراليسم دينى	۳۴
.....	انحصارگرایی	۳۵
.....	شمول گرایی	۳۷
.....	تجربه دينى	۳۷
.....	پيشينه مفهوم تجربه دينى	۳۷
.....	مفهوم تجربه دينى از نظر هيک	۳۹
.....	بررسى نظر هيک درباره تجربه دينى	۴۰
.....	تجربه دينى و وحى اديان توحيدى	۴۱
.....	تفاوت هاي وحى نبوي و تجربه هاي عرفاني	۴۲
.....	مفهوم اسلامى وحى	۴۴
.....	ديدگاه فلاسفه اسلامى نسبت به وحى	۴۶
.....	ديدگاه ابن خلدون درباره وحى	۴۷
.....	بخش سوم : تاريخچه پلوراليسم دينى در غرب و اسلام	۵۰
.....	کاربرد اصطلاح پلوراليسم	۵۰
.....	تاريخچه کثرت گرایی در اسلام	۵۲
.....	مسيحيت و کثرت گرایی	۵۴
.....	وحى قرآن ، کثرت گرایی اسلامى	۵۸
.....	تجلى تاريخى اصول در کثرت گرایی اسلامى	۶۱

- آیاتی از قرآن کریم که دلالت بر پلورالیسم دینی دارند..... ۶۳
- بخش چهارم : دیدگاه عرفای اسلامی درباره تنوع ادیان..... ۶۶
- دیدگاه مولوی..... ۶۶
- دیدگاه ابن عربی..... ۶۹
- بخش پنجم : اصول و مبانی کثرت گرایی جان هیک..... ۷۱
- کثرت گرایی جان هیک بر چهار اصل مهم استوار است..... ۷۱
- جایگاه نظریه معرفت شناختی کانت در طرح پلورالیسم دینی..... ۷۱
- اجمالی از نظریه معرفت شناختی کانت..... ۷۴
- نظریه کانت و پلورالیسم دینی..... ۷۸
- زبان دینی و پلورالیسم..... ۸۰
- اشارات کثرت گرایان به جایگاه زبان دینی در پلورالیسم دینی..... ۸۱
- نظریه لودویک ویتگنشتاین..... ۸۳
- ساختار زبان..... ۸۶
- دلالت الفاظ بر معانی..... ۸۷
- انسجام گرایی در صدق..... ۸۹
- نقد معرفت شناختی کثرت گرایی..... ۹۴
- نقد الگوی معرفت شناختی کانت..... ۹۴
- نقد نظریه انسجام گرایی و عمل گرایی..... ۹۹
- نتیجه گیری ، کثرت گرایی ، نزاع واقع گرایی و ضد واقع گرایی..... ۱۰۱
- ساختار گرایی عرفانی..... ۱۰۳
- بخش ششم : دلایل کثرت گرایی جان هیک..... ۱۰۶
- دلایل ابهام جهان هستی..... ۱۰۶
- وصف ناپذیری و اقعیت مطلق..... ۱۰۹
- تجارب دینی مختلف..... ۱۰۹

- وصف ناپذیری واقعیت مطلق..... ۱۱۱
- تلقى هیک از واقعیت مطلق..... ۱۱۲
- بررسی دیدگاه هیک درباره وصف ناپذیری واقعیت مطلق..... ۱۱۴
- تجربه دینی..... ۱۱۷
- تفاوت های تجربه دینی با وحی الهی..... ۱۱۹
- هدایت عام الهی..... ۱۲۱
- رستگاری و نجات..... ۱۲۵
- برابری و تساوی ادیان در صدق و حقانیت..... ۱۳۱
- دعاوی ادیان مبنی بر حقانیت مطلق..... ۱۳۱
- تنوع ادیان..... ۱۳۳
- فصل سوم : دیدگاه علامه طباطبایی درباره کثرت گرایی دینی..... ۱۴۳
- بخش اول : زندگی نامه علامه طباطبایی..... ۱۴۴
- طفولیت و توفان حوادث..... ۱۴۴
- طلوع عشق و اندیشه..... ۱۴۶
- بازگشت به تبریز..... ۱۴۶
- هجرت به قم..... ۱۴۶
- یادگاری های ماندگار..... ۱۴۷
- بخش دوم : تعریف دین از دیدگاه علامه طباطبایی..... ۱۵۰
- دین واحد..... ۱۵۴
- معنای اسلام و جایگاه آن در سایر ادیان..... ۱۵۵
- وحی از دیدگاه علامه..... ۱۵۷
- گزارشی از ماهیت وحی..... ۱۵۹
- راه وحی تنها راه هدایت انسان..... ۱۵۹
- مصون بودن راه وحی از خطا..... ۱۶۰

- مجهول بودن حقیقت وحی..... ۱۶۱
- کیفیت وحی قرآن مجید..... ۱۶۱
- بخش سوم : هدایت انسان از دیدگاه علامه طباطبایی (ره)..... ۱۶۳
- هدایت عام الهی..... ۱۶۳
- انواع هدایت انسان..... ۱۶۴
- هدایت فطری..... ۱۶۴
- هدایت عقلی..... ۱۶۵
- بخش چهارم : دیدگاه علامه نسبت به رستگاری و سعادت و شقاوت انسان..... ۱۶۷
- مقدمه..... ۱۶۷
- نجات..... ۱۶۷
- ایمان..... ۱۶۷
- عمل صالح..... ۱۶۸
- نظر قرآن راجع به سعادت..... ۱۶۸
- بخش پنجم : کثرت گرای دینی از نظر علامه طباطبایی (ره)..... ۱۷۳
- دیدگاه علامه درباره ادله کثرت گرایی دینی..... ۱۷۹
- هدایت عامه..... ۱۷۹
- نجات و رستگاری..... ۱۸۰
- فصل چهارم : مقایسه دیدگاه جان هیک و علامه طباطبایی (ره)..... ۱۸۳**
- موارد اشتراک..... ۱۸۴
- وحدت متعالی ادیان..... ۱۸۴
- وحی..... ۱۸۷
- نجات و رستگاری..... ۱۸۹
- تفاوت های نظریات جان هیک و علامه طباطبایی (ره)..... ۱۹۰
- تأکید علامه بر وحی الهی بر خلاف جان هیک و آنرا وحی تاریخی می داند..... ۱۹۰

تاکید علامه(ره) به ایمان و شریعت محوری به جای ایمان تجربی.....۱۹۳

شهودهای شخصی متکی بر شریعت به جای تجربه دینی.....۱۹۳

فصل پنجم : خلاصه و جمع بندی.....۱۹۵

خلاصه ای از نظریات جان هیک.....۱۹۶

خلاصه ای از نظریات طباطبایی.....۱۹۹

نتیجه.....۲۰۱

انتقاد بر نظریه کثرت گرایی.....۲۰۲

فهرست منابع و مأخذ.....۲۰۷

چکیده پایان نامه :

پیوند انسان و دین قدمت دیرینه دارد . نقش تحول آفرین دین در جوامع بشری ، تعدد پیام آوران ادیان ، تغییر پذیری معرفت دینی ، یکی از پیچیده ترین مسائل حوزه ی معرفت بشری است . کثرت گرایی دینی یکی از بحث های مهم عصر امروز است که اندیشمندان زیادی از جمله جان هیک در جهان مسیحیت و علامه طباطبایی(ره) در جهان اسلام بدان پرداخته است .

این تحقیق مجال اندکی است برای پرداختن به آرای این دو بزرگوار در مورد کثرت گرایی دینی جان هیک را می توان یکی از بزرگترین نظریه پردازان در امر کثرت گرایی دینی خواند . ایشان به سه مقطع در تاریخ دین معتقدند و تاریخ دینی را در این سه مقطع دارای تحول می بیند .

از نظر جان هیک ادیان مشترکند و تاکید ایشان بر غایاتی مشترک است و دین در واقع تحولی از خودمداری به حق مداری می باشد . جان هیک به تجربه ی دینی معتقد است و آن را یکی از پایه های نظریه خود در مورد کثرت گرایی قرار می دهد . جان هیک به عارفان مسلمانی چون ابن عربی و مولوی ارادت خاصی دارد و برخی اشعار آنها را از جمله دلایل کثرت گرایی در اسلام می خواند . در این تحقیق به اصول کثرت گرایی جان هیک پرداختیم و هرکدام را جداگانه مورد بررسی قرار دادیم .

علامه طباطبایی صاحب کتاب گران سنگ المیزان در مورد دین معتقدند که دین خودش معرفت است و از معارف قلبی است که هیچ اکراهی در آن نیست و ایشان معتقدند که دین انسان را به حق می رساند . از نظر ایشان دین از آدم تا خاتم یکی است و تفاوت هایی که در دین وجود دارد ناشی از هوی و هوس بشر است . از نظر علامه خداوند اسباب هدایت همه ی بندگان را فراهم آورده است . و حی هم یکی از عنایات مهم الهی برای رسیدن به سعادت بشر است .

منظور علامه از اسلام در این تحقیق، اسلام به معنای عام یعنی تسلیم شده در برابر امر خداست که از نظر ایشان دین همانا اسلام است و اساس مسئله نجات و رستگاری ایمان و عمل صالح می باشد .

فصل اول:

کلیات

۱-۱ بیان مسئله:

انسان و دین دو همزادند، نهاد دین به قدمت حیات انسانی پیشینه دارد، تازه ترین تحقیقات میدانی بیش از ۹۵٪ مردمان از شرق تا غرب عالم را مؤمن به خداوند نشان می‌دهد. از همین رهگذر دین و پیشینه دین باواری آدمیان را نیز می‌توان به بلندی عمر بشر برآورد کرد، بر پایه این واقعیت عینی و مفروض است که تعریف انسان از "موجود اندیشه گر" و یا "سیاست ورز" به موجود "دین ورز" موجه تر می‌نماید و طرفداران بیشتری در میان جامعه شناسان و انسان شناسان می‌یابد.

هم آغوشی انسان و دین و نقش تحول آفرین و دگرساز آن در احاد و جوامع بشری از سویی و تعدد پیام‌آوران ادیان و تغییر پذیری معرفت دینی در طرف تکامل خرد و فرهنگ آدمیان از دیگر سو، موضوع دین و سویه‌های آن را به یکی از پیچیده ترین حوزه های معرفت بشری مبدل ساخته است، موضوعی که همواره در سطح نظر و اندیشه و مجادلات حلقه های فکری توقف نکرده و به عرصه تعامل و روابط ملت ها و فرهنگ ها پا نهاده و تنش‌ها و خصومت های ویرانگر و سامان براندازی را سبب گشته است، هر چند که در پاره ای از موارد آموزه‌های دینی پشتوانه تساهل، مدارا و رفتار مهر آمیز پیروان یک یا سایرین نیز بوده است. کاوش در چیستی دین و دین ورزی از ضرورت های گریز ناپذیر زمانه ماست، ضرورتی که منجر به روابط تنگاتنگ بشر امروزی و گره خوردن سرنوشت ملت ها و انسان ها به یکدیگر است به گونه ای که در دنیای زمانه ما گاه به دهکده جهانی و گاه به جهانی واحد تعبیر می‌شود. از سویی در جهان پیچیده ما نمی‌توان یک دین خاص را تصدیق کرد و سایر ادیان را کاملاً نادیده گرفت. امروزه ارتباطات مدرن بین المللی پیروان ادیان گوناگون را واداشته است که به یکدیگر توجه کنند. سرچشمه و تحولات هر یک از ادیان با سرچشمه و تحولات سایر ادیان پیوند داشته است. البته بسیاری از مراسم دینی و حتی عقاید دینی شبیه به هم هستند. ولی در عین حال تفاوت‌های قابل توجهی هم وجود دارد.

بعنوان مثال هندوهای پیرو مکتب ودانتا به حقیقت غایبی (برهمن یا امر مطلق غیر ثنوی) که فاقد هرگونه تمایزی است معتقدند. مسیحیان اورتودکس قائل به تثلیث هستند. درحالیکه اسلام و یهودیت چنین نیستند. حال این سؤال پیش می‌آید که پیروان سایر ادیان چه تلقی باید در مورد ادیان دیگر داشته باشند اعتقاد به کدام اعتقادات معقول است.

جان هیک نگرش های موجود درباره تنوع ادیان را به سه دسته تقسیم می‌کند. دسته نخست انحصارگرایی است. دسته دوم شمول گرایی و دسته سوم کثرت گرایی می‌باشد. که از مباحث مهم عصر حاضر است.

جان هيك نیز برای تنوع ادیان دلایلی دارد که دارای مبانی، اصول و نتایج و دست آوردهای خاص است. از نظر علامه طباطبائی نیز کثرت گرایی جایگاه خاصی دارد. این مسئله را با توجه به نظرات علامه و جان هیک در این تحقیق مورد بررسی قرار می دهیم.

۱-۲ هدف های تحقیق

هدف اصلی این تحقیق دست یابی به تبیینی برای تنوع ادیان می باشد. در جهان امروز ادیان و مکاتب بی شماری وجود دارد چه ادیان توحیدی و چه ادیان و مکاتب غیر توحیدی، حال حق با کدام دین است؟

معیار صدق و حقانیت ادیان کدام است؟ بر آنیم که در این تحقیق با توجه به نظرات دو فیلسوف بزرگ جان هیک که یک فیلسوف دین شناس مسیحی است و نیز علامه طباطبائی که فیلسوف مسلمان می باشد به سؤالات مطرح شده پاسخ دهیم.

۱-۳ اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب آن

بستر تاریخ روابط پیروان مذاهب و ادیان جهان، پر از خون هایی است که در جنگ و ستیز میان پیروان ادیان ریخته شده است. دور از انتظار نیست که خشکاندن سرچشمه های این تعامل خونبار، مسیحیان مهربان و دلسوزی را بر برانگیزد تا تصمیم گیرند که از تکرار رویدادهای شوم گذشته در میان پیروان ادیان جهان جلوگیری کنند. این امر یکی از مهم ترین انگیزه های پیدایش کثرت گرایی دینی مسیحی است.

کثرت گرایی دینی یکی از مباحث عمده و مهم فلسفه دین و کلام است که به تبیین نگرش به ادیان حقانیت و صدق آن ها و مبانی تنوع و تکثر ادیان می پردازد، نگاه فلسفی به تنوع ادیان و توضیح اختلاف موجود میان ادیان، راهگشای عملی برای پیروان ادیان الهی و مکاتب مختلف است.

۱-۴ سؤالات تحقیق:

در این تحقیق سؤالاتی می شود که سعی داریم به این سؤالات پاسخ دهیم.

- ۱- چگونه می توان تنوع ادیان را تبیین کرد؟
- ۲- آیا تنها پیروان یک دین اهل نجات و رهایی اند؟
- ۳- پیروان یک دین درباره ی سایر ادیان چه تلقی ای باید داشته باشند؟
- ۴- نظر علامه طباطبائی (ره) نسبت به کثرت گرایی دینی به قرائت جان هیک چیست؟

۱-۵ روش تحقیق:

روش تحقیق کتابخانه ای می باشد. و نیز استفاده از آثار و منابع هردو متفکر جان هیک و علامه طباطبائی مد نظر می باشد.

نوع روش تجزیه و تحلیل نیز براساس موازین منطقی و عقلی و قواعد عمومی پژوهش های علمی تعبیه شده است.

۶-۱ فرضیه های تحقیق :

- ۱- نکات مشترکی در مورد کثرت گرایی دینی از نظر جان هیک و علامه طباطبائی وجود دارد .
- ۲- در مورد وحدت ادیان بین جان هیک و علامه طباطبائی (ره) اشتراک وجود دارد.
- ۳- موضوع وحی از جمله موارد اختلاف بین جان هیک و علامه می باشد.
- ۴- تجربه دینی موضوع مهمی در بحث جان هیک می باشد که با موضوع وحی متفاوت تلقی شده است.

فصل دوم :

کثرت گرایی دینی از دیدگاه جان هیک

بخش اول: مقدمه ای بر نظریه جهانی شدن

۱-۲. نظریه جهانی شدن دین:

جهانی شدن و ارتباط آن با دین، در سال های اخیر به صورت یکی از موضوعات اصلی جامعه شناسی دین، درآمده است. جهانی شدن عمدتاً پدیده ای است که در اثر پیشرفت های سریع فن آوری ارتباطات و همراه با آن، پیشرفت سریع در انتقال دانش و اطلاعات ایجاد شد. در اثر نیروی فن آوری ارتباطات یا خبر گرفتن از هر حادثه ای در هر گوشه ای از جهان امکان پذیر شد و عملاً وجود جوامع جدا افتاده خاتمه یافت. حادثه ای که در یک بخش عالم به وقوع می پیوندد بر زندگی شخصی که در بخش دیگری از عالم به سر می برد، تأثیر می گذارد. واکنش هایی که از همه بخش های جهان اسلام در برابر قضیه سلمان رشدی به راه افتاد، تأییدی بر این مطلب است.

تأثیرات جهانی شدن بر زندگی انسان ها، متنوع و پیچیده است. جهانی شدن می تواند در پاره ای از موارد ارزش ها و هویت یک فرهنگ را تضعیف کرده و در موارد دیگر به احیای ارزش های موروثی و هویت دینی آن کمک کند. گاهی بسته به شرایط دین می تواند در مقاومت در برابر سیطره نظام جهانی ایفای نقش کند.

می توان سه تأثیر مشخص جهانی شدن، بر دین را مورد ملاحظه قرار داد. اولاً تغییراتی در دین ایجاد می کند. در این سیاق واکنش های ادیان به چنین پدیده ای بسته به ویژگی های الهیاتی و اعتقادی آن ها متفاوت می شود. ثانیاً جهانی شدن تعامل میان ادیان و جوامع دینی را موجب شده است. در اثر این قبیل تعامل ها برخی ادیان مانند آیین مسیحیت و آیین هندو در صدد تعریف دوباره ی اعتقادات سنتی خود برآمده اند، حال آن که برخی ادیان دیگر مانند اسلام و یهودیت جهانی شدن را انگیزه ای برای تجدید نظر در هویت تاریخی خود به حساب آورده اند.

ثالثاً، جهانی شدن فضای نوینی برای "نظریات" گوناگون درباره ی کثرت گرایی دینی ایجاد کرده است. این واقعیت نتیجه تعامل ادیان است. برای نمونه هیک استدلال می کند که به موجب تأثیر جهانی شدن ادیان به یکدیگر نزدیک شده اند و خاطر نشان می شود که ممکن است در آینده حفظ حدود مرزهای فرهنگی- تاریخی ضروری نباشد. بنابراین الهی دانان روزگار ما، باید خود را برای نوعی "الهیات جهانی" که مناسب حال جامعه جهانی باشد، مهیا کنند. باید اعتقادات انحصارگرایانه و شمول گرایانه ادیان را مورد تجدید نظر قرار داد.

آیا واقعاً این گونه است که جهانی شدن ضرورتاً مستلزم نوعی الهیات جهانی یا نوعی کثرت گرایی دینی ایدئولوژیکی از نوع مورد نظر هیک است؟ این نوع کثرت گرایی دینی عیب و ایرادهای خاص

خود را دارد. در مقابل، می‌توان پاسخی دینی برای تکثر ادیان، بدون نیاز به از میان برداشتن حدود مرزهای دینی- فرهنگی ادیان مفروض ارائه کرد.

" دیدگاه هیک درباره الهیات جهانی، بسیار ریشه در درک وی از گسترش تاریخی مسیحیت دارد. هیک معتقد است که مسیحیت همیشه به مقتضیات زمانه واکنش ایجابی نشان داده و در ارتباط با فرهنگی که در آن رشد می‌یابد، گسترش یافته است. یک هویت یگانه ایستا دقیقاً تعریف شده نیست، بلکه نوعی فرآیند پویای تجربه دینی است که حول نظامی اعتقادی متمرکز شده است. چنین فرضی که نتیجه تجربه هیک از مسیحیت است، او را به این اعتقاد سوق داده است که هر دینی می‌تواند به صورتی کمابیش شبیه مسیحیت به جهانی شدن پاسخ دهد، بنابراین او معتقد است که باید واکنش اسلام به جهانی شدن، اساساً عین واکنش مسیحیت به آن باشد. ولی می‌توان شواهد و قرائنی از گسترش فرهنگی در اسلام معاصر گردآورد که خلاف این را نشان می‌دهند. اگر نوعی نظریه کثرت‌گرایی دینی بخواد یکی از نتایج فرآیند جهانی شدن باشد، اسلام به روش خاص خود به این فرآیند واکنش نشان خواهد داد. یعنی بگونه‌ای کثرت‌گرایی ایجاد خواهد کرد که بتوان منطبق با این دین باشد". (اصلان، ۱۳۸۵، ۲۰۴ و ۲۰۱)

۲-۲ هویت دینی و شانس "تولد"

بررسی مقولات هویت شخصی، موضوعی به شدت پیچیده است. هدف در این جا بررسی نقش دین در تکوین هویت شخصی نیست. باید این واقعیت را مورد توجه قرار داد که رابطه‌ای دقیق میان تکوین هویت دینی شخص و نیاز به رویکرد کثرت‌گرایانه به دین وجود دارد. هیک «حوادث و ولادت» را پدیده‌ای همگانی می‌داند که می‌تواند مبنایی برای فرضیه کثرت‌گرایی دینی فراهم سازد.

" هیک علاوه بر "حادثه ولادت عامل دیگری را نیز تشخیص می‌دهد که همان "گرایش یا تمایل دینی فطری" است. به اعتقاد او انسان را می‌توان "حیوان پرسشگر" یا تمایلی عمیق به تفسیر و تعبیر دینی دنیای خویش تعریف کرد". (Hick, 1957, 136)

" هیک معتقد است که وجود جهان شمولی دین در همه اعصار دلیل بر وجود این گونه "تمایل دینی فطری" است. علاوه بر این او معتقد است که این نوع تعصب دینی، در مورد انسان متجدد به عنوان "علت مقرب" و در مورد انسان ابتدایی به عنوان "علت موجه" در تکوین هویت دینی نقش دارد". (Ibid, 137).

جالب توجه است که اسلام دین "تمایل دینی فطری" را که قرآن از آن بالفطره تعبیر می‌کند " همراه با نقش والدین علت مقرب ایمان اسلامی می‌داند. از منظر اسلامی، فطره را می‌توان نوعی دیانت اولیه ناب و نامتعین تعریف کرد. پیامبر اسلام (ص) در حدیثی که در صحیح بخاری، کتاب تفسیر، حدیث شماره ۲۹۸ آمده است